

حفاظت و مدیریت دوزیستان و خزندگان در ایران (قوانین و مقررات و...)

Management and Conservation of Reptiles and Amphibians in Iran

در کنار حفاظت از زیستگاه‌ها توسط سازمان حفاظت محیط زیست و بهره‌گیری از قوانین شکار و صید به‌عنوان بازدارنده‌های قانونی، ایجاد حساسیت درمیان مردم با بهره‌گیری از گونه‌های پرچم و نماد در سال‌های اخیر، توانسته است مشارکت مردمی را برای حفاظت از گونه‌های در معرض انقراض و منحصربه‌فرد جلب کند.

قوانین و مقررات وضع شده مربوط به خزندگان و دوزیستان به دو بخش ملی (سازمان حفاظت محیط زیست)، و بین‌المللی شامل اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت (IUCN) (International Union for Conservation of Nature) و کنوانسیون تجارت بین‌المللی گونه‌های گیاهی و جانوری وحشی (CITES) (Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora) تقسیم می‌شوند.

حفاظت از گونه‌های جانوری، به‌ویژه خزندگان و دوزیستان، در سطح ملی، منطقه‌ای و جهانی نیازمند دسترسی به داده‌های پایه، اطلاعات جمعیتی و جغرافیایی گونه‌های جانوری است. پس از شناسایی این اطلاعات و دسترسی به آنها، گونه‌های دارای اولویت‌های حفاظتی را تعیین می‌کنند و اقدام بعدی وضع قوانین و مقررات در سه سطح یاد شده است.

در حال حاضر قوانین و مقررات وضع شده درخصوص حفاظت از خزندگان و دوزیستان به دو بخش بین‌المللی و ملی تقسیم می‌شوند. در بخش بین‌المللی، فهرست قرمز اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت (IUCN Red List of Threatened Species) جامع‌ترین فهرست وضعیت حفاظتی جهانی گونه‌های جانوری و گیاهی به‌شمار می‌آید. این فهرست معیارهایی را برای ارزیابی احتمال خطر انقراض هزاران گونه و زیرگونه به‌کار می‌گیرد. از آنجا که فهرست قرمز اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت دارای مبنای علمی است و براساس نظرات و آرای کارشناسان و متخصصان معتبر در سراسر جهان تهیه شده است، بنابراین معتبرترین راهنمای وضعیت تنوع زیستی به‌شمار می‌آید (۱)،

به‌طوری که نهادهای دولتی مسئول امر حفاظت از طبیعت در کشورهای مختلف این فهرست را راهنمای وضعیت و اولویت حفاظتی گونه‌ها در سطح ملی خود قرار می‌دهند. ۶,۴۹۶ گونه از میان ۷,۶۰۱ دوزیست شناخته‌شده جهان در فهرست قرمز این اتحادیه قرار دارند. با در نظر گرفتن اینکه بیش از ۸۵ درصد دوزیستان در این فهرست قرار دارند، و اینکه ۴۲ درصد از دوزیستان جهان در معرض تهدیدهای جدی انقراض اند (۱)، دامنه گسترده‌ای از حساسیت‌ها و نگرانی‌های بین‌المللی را نسبت به این رده بزرگ مهره‌داران نشان می‌دهد. به بیان دیگر، ۵۴۶ گونه دوزیست در آستانه انقراض، ۸۵۲ گونه در معرض خطر انقراض، و ۶۷۰ گونه نیز آسیب‌پذیرند؛ همچنین، ۳۳ گونه دوزیست در سراسر جهان تاکنون منقرض شده‌اند و دو گونه نیز در رده منقرض شده در طبیعت قرار دارند. از میان ۲۲ گونه دوزیست شناسایی شده در ایران، دو گونه در آستانه انقراض و سه گونه در رده حفاظتی آسیب‌پذیر جای دارند (۲، ص ۲۵۷).

درخصوص خزندگان نیز باید گفت از میان ۱۰,۷۹۳ گونه شناسایی شده تعداد ۵,۳۳۸ گونه معادل با ۵۰ درصد در فهرست قرمز اتحادیه جهانی حفاظت قرار دارند. البته باید گفت که برخی گروه‌ها مانند مارهای دریایی ۱۳ درصد، تمساح‌ها ۴۸ درصد و تمامی لاک‌پشت‌های دریایی (۱۰۰ درصد) در این فهرست قرار دارند. همچنین، در رده خزندگان تعداد ۲۳۷ گونه در آستانه انقراض، ۴۲۱ گونه در معرض خطر انقراض و ۴۲۱ گونه دیگر هم در وضعیت حفاظتی آسیب‌پذیر قرار دارند (۱). تا امروز ۲۷ گونه از آنها نیز منقرض شده و دو گونه نیز در رده منقرض شده در طبیعت قرار دارند. از میان خزندگان ایران، ۳ گونه در آستانه انقراض، ۴ گونه در معرض خطر انقراض و ۱۰ گونه نیز در گروه خزندگان آسیب‌پذیر قرار دارند (۲، ص ۲۵۷). یادآوری می‌شود که درخصوص تعداد چشمگیری از گونه‌ها، به دلیل کمبود اطلاعات علمی هنوز رده حفاظتی مطابق با واقعیت آنها شناسایی و اعلام نشده است. البته به این فهرست مجهول باید بیش از ۵۰ گونه خزنده بومزاد کشور ایران را نیز اضافه کرد (۲، ص ۲۸۷).

ردیف ج سه گروه از خزندگان شامل:

۱. در معرض خطر انقراض. این فهرست شامل گونه تمساح ایرانی (گاندو) (*Crocodylus palustris*) و انواع لاکپشت‌های دریایی است. تاکون وجود پنج گونه لاکپشت دریایی از سواحل ایران در تنگه هرمز، خلیج فارس و عمان از این قرار گزارش شده است. لاکپشت پشت‌چرمی (*Dermochelys coriacea schlegelii*)، لاکپشت دریایی سرخ (*Caretta caretta gigas*)، لاکپشت دریایی سبز (*Chelonia mydas japonica*)، لاکپشت دریایی زیتونی (*Lepidochelys olivacea*) و لاکپشت دریایی پوزه‌عقابی (*Eretmochelys imbricata bissa*).

۲. حمایت و حفاظت شده. بزیمجه (جنس *Varanus*)، لاکپشت خاکزی (جنس *Testudo*) لاکپشت مردابی، افعی شاخ‌دار، افعی دماوندی (*Montivipera latifii*)، افعی تکابیی (*Montivipera raddei*)، افعی زنجانی (*Montivipera albicornuta*)، کک مار (*Eristicophis macmahoni*) و کورمار خوزستانی (*Eryx jayakari*).

۳. گونه‌های خارج از چتر حمایتی. شامل انواع دیگر لاکپشت‌ها و مارها (۵، ص ۸۶۱). باید گفت ایران دارای ده گونه لاکپشت بومی و هشتاد و سه گونه مار است.

همچنین، در ردیف ه این مصوبه به دوزیستان نیز در دو گروه، به صورت بسیار کوتاه پرداخته شده است.

۱. گونه‌های حمایت و حفاظت شده. شامل سمندر جویباری ایرانی (*Paradactylodon persicus*) و قورباغه مردابی جنگلی؛

۲. گونه‌های خارج از چتر حمایتی (عادی). شامل سایر دوزیستان که در تالاب‌ها و سایر مناطق طبیعی ایران یافت می‌شوند (۵، ص ۸۶۲).

مطابق مصوبه شماره ۳۸۰ شورای عالی حفاظت محیط زیست و به استناد بند چ ماده ۳ قانون شکار و صید در بیست‌ونهم دی ۱۳۹۳، بهای جانوران وحشی از لحاظ مطالبه

کنوانسیون منع تجارت بین‌المللی گونه‌های وحشی گیاهی و جانوری در معرض خطر انقراض (CITES) نیز در بخش بین‌المللی قرار دارد. این کنوانسیون مربوط به تدابیر زیست‌محیطی مرتبط با تجارت بین‌المللی است و برای جلوگیری از برداشت ناپایدار از جانوران در معرض خطر انقراض در میان کشورهای عضو منعقد شده و تجارت گونه‌های فهرست شده را با کشورهای غیرعضو ممنوع کرده است (۳، ص ۱۱۸). این کنوانسیون دارای سه پیوست است. در پیوست I این کنوانسیون، ۸۰ گونه و ۵ زیرگونه از خزندگان و ۱۷ گونه از دوزیستان قرار دارد. این گونه‌ها بیشتر در معرض انقراض‌اند و تجارت آنها ممنوع است. در پیوست II این کنوانسیون، ۶۷۳ گونه خزنده و ۱۲۶ گونه دوزیست قرار می‌گیرد که ممکن است بر اثر تجارت در معرض خطر انقراض قرار گیرند و در پیوست III این کنوانسیون، تعداد ۴۰ گونه خزنده و ۳ گونه دوزیست فهرست شده که از سوی هریک از دولت‌های عضو معرفی می‌شوند (۴). تا پایان سال ۲۰۱۷م، از بین دوزیستان ایران تنها یک گونه سمندر و از خزندگان ۲۲ گونه در این فهرست درج شده‌اند.

تاریخچه تدوین قوانین و مقررات مربوط به طبیعت در ایران که بخشی از آن به خزندگان و دوزیستان کشور مربوط می‌شود، از این قرار است که برای نخستین بار قانون شکار و صید در سال ۱۳۳۵ش به تصویب مجلس شورای ملی رسید و قانون شکار تأسیس شد. پس از آن، طی تصویب قوانین شکار و صید در شانزدهم خرداد ۱۳۴۶، سازمان شکاربانی و نظارت بر صید به‌جای قانون شکار تأسیس و شروع به کار کرد و نهایتاً در سال ۱۳۵۰ این سازمان نیز جای خود را به سازمان حفاظت محیط زیست داد.

در مصوبه ۱۶۸ شورای عالی محیط زیست، مورخ سوم شهریور ۱۳۷۸ راجع به تعیین گونه‌های جانوران وحشی مشمول بند ت قانون شکار و صید و طبقه‌بندی آنها در

نماد گاندو، خراسان جنوبی با نماد افعی شاخدار، استان بوشهر با نماد لاکپشت دریایی پوزه عقابی، و دو استان نیز دوزیستان را به عنوان نماد اختیار کردند که شامل کردستان سمندر آتشین، و لرستان نیز سمندر کوهستانی لرستان برگزیده شدند. همچنین، در ادامه روند توجه به گونه‌های جانوری فدراسیون‌های ورزشی نیز اقدام به حمایت از گونه‌های منحصربه فردی چون افعی شاخدار، کفچه مار، سمندر و تمساح به عنوان نماد چند ورزش در سال‌های اخیر کرده‌اند.

در دو دهه اخیر اقدامات پردامنه‌ای از جانب سازمان‌های مردم‌نهاد، و سازمان مناطق آزاد، با مشارکت مردم بومی برای حفاظت از خزندگان و دوزیستان کشور صورت گرفته که می‌توان نخستین گام آن را طرح حفاظت از لاکپشت دریایی پوزه عقابی (*Eretmochelys imbricata*) و ایمن‌سازی ساحل برای تخم‌گذاری لاکپشت‌ها توسط منطقه آزاد قشم در ساحل شیب‌دراز دانست (ص ۷، ص ۸). پس از این طرح، تشکل‌های متعددی با حمایت دفتر کمک‌های کوچک محیط زیست سازمان ملل، برای حفاظت از لاکپشت‌های دریایی در این منطقه فعالیت کردند که می‌توان به مؤسسه آوای طبیعت پایدار اشاره کرد. این طرح با عنوان ارتقای طبیعت‌گرایی جزیره قشم در قرارگاه آزمایشی شیب‌دراز با سامان‌دهی گردشگری طبیعت روستای یاد شده، به خودکفایی مالی در پروژه حفاظت از لاکپشت‌ها منجر می‌شود (ص ۸، ص ۳۶).

درخصوص حفاظت از لاکپشت فراتی (*Rafetus euphraticus*) با کمک مردم محلی در استان خوزستان نیز مؤسسه خزنده‌شناسان پارس با هدف کاهش تعارض میان صیادان و لاکپشت فراتی، توانست به بقای این گونه کمک کند. این طرح با تأکید بر محدوده پارک‌های ملی دز و کرخه در شمال استان و نیز تالاب هورالعظیم کماکان از سال ۱۳۸۹ در حال اجرا است.

ضرر و زیان تعیین و تصویب شد. درخصوص خزندگان و دوزیستان بسته به نوع گونه مطابق جدول در نه ردیف، از دویست میلیون ریال برای گونه تمساح مردابی تا دویست هزار ریال برای سایر انواع خزندگان و دوزیستان بهای ضرر و زیان تعیین شد.

اولین منطقه حفاظت شده‌ای که به منظور حفاظت از یک گونه خزنده در ایران تحت چتر حفاظتی قرار گرفت منطقه حفاظت شده گاندو است. این منطقه در سال ۱۳۴۹ با نام منطقه حفاظت شده باهوکلالت به مناطق چهارگانه اضافه شد و سرانجام بیست و دو سال بعد در سال ۱۳۶۱ به دلیل اهمیت زیاد گاندو (تمساح تالابی) (*Crocodylus palustris*)، به نام این بزرگترین خزنده ایران نام‌گذاری شد. این محدوده با وسعت ۴۶۵،۱۸۱ هکتار بزرگترین منطقه حفاظت شده در جنوب و جنوب شرقی ایران و استان سیستان و بلوچستان است که گامی بزرگ برای مدیریت زیستگاه یک خزنده در ایران به شمار می‌آید. همچنین، برای نخستین بار زیستگاه یک گونه دوزیست در کشور به نام منطقه «سمندر یک» در استان لرستان طی جلسه شورای عالی محیط زیست مورخ ۲۹ دی ۱۳۹۳ به عنوان پناهگاه حیات وحش به مناطق تحت مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست افزوده شد. ازسوی معاونت محیط زیست دریایی سازمان حفاظت محیط زیست، سواحل کچو در استان سیستان و بلوچستان، جزیره نخیلو در استان بوشهر، جزایر قشم و هنگام در استان هرمزگان نیز به عنوان محدوده‌های حفاظت شده برای لاکپشت‌های دریایی در نظر گرفته شده است (۶).

در سال ۱۳۹۲ نیز نماد حیات وحش استان‌ها ازسوی دفتر حیات وحش سازمان حفاظت محیط زیست اعلام شد تا مدیریت جامع با اولویت حفاظتی این گونه‌ها ازسوی مدیریت استان‌ها اعمال شود. این گونه‌ها به عنوان گونه‌های پرچم ازسوی مدیران سازمان حفاظت محیط زیست معرفی شدند. از میان سی و یک استان کشور، سیستان و بلوچستان با

۶- سازمان حفاظت محیط زیست. <http://www.doe.ir/portal/home/?news>

۷- فرهنگ دره شوری، بیژن. (۱۳۸۸). طبیعت قشقم و گزارشی از تخم‌گذاری لاک‌پشت دریایی عقابی. تهران: آگاه.

۸- سازمان حفاظت محیط زیست، دفتر مشارکت‌های مردمی. (۱۳۹۵). نخستین جشنواره تجربیات موفق سمن‌های محیط زیستی، گردشگری پایدار و انجمن‌های علمی دانشجویی.

۹- مؤسسه خزنده‌شناسان پارس، برنامه‌های حفاظتی. <http://pars-herp.ir/>

باربد صفایی مهر و

ریس هیات مدیره مؤسسه خزنده‌شناسان پارس

طرح حفاظت از افعی کوهستانی لطیفی (*Montivipera latiffi*) توسط مؤسسه خزنده‌شناسان پارس و باغ وحش پیلزن کشور چک نیز از سال ۱۳۹۴ با هدف احیای جمعیت افعی‌های کوهستانی ایران و تلاش در جهت افزایش سطح آگاهی عمومی به اجرا درآمده است. مرحله نخست این طرح حفاظتی در پارک ملی لار به‌عنوان شرقی‌ترین زیستگاه جهانی شناخته‌شده برای افعی‌های کوهستانی جهان آغاز شد. این طرح حفاظتی با مطالعه نیازهای زیستگاهی این خزنده و نیز آموزش و افزایش آگاهی مردم محلی به‌ویژه گردشگران، عشایر و چوپانان تلاش می‌کند به بقای این گونه در معرض خطر انقراض کمک کند (۹).

درخصوص حفاظت از دوزیستان نیز دفتر کمک‌های کوچک محیط زیست سازمان ملل با همکاری مؤسسه خزنده‌شناسان پارس از سال ۱۳۹۰ با اجرای طرح حفاظت از گونه سمندر کوهستانی کایزر (*Neurergus kaiseri*) در استان‌های خوزستان و لرستان، با هدف مبارزه با صید غیرمجاز سمندرها توسط برخی افراد ناآگاه و سودجویان، اقدام به آگاهی‌رسانی به مردم بومی و اقدامات پیشگیرانه با مشارکت انجمن‌های محیط زیستی منطقه و کوهنوردان و داوطلبان در جهت جلوگیری از برداشت از زیستگاه‌ها و همکاری در بازگرداندن سمندرها از شهرهای تهران، کرج و سایر کلان‌شهرها کرده است (۹).

کتاب‌شناسی

- 1- IUCN. (2016). *The red list of threatened species*. Retrieved from <http://www.iucnredlist.org>
- 2- Safaei-Mahroo, B., et al. (2015). The herpetofauna of Iran: Checklist of taxonomy, distribution and conservation status. *Asian Herpetological Research*, 6, 257–290.
- ۳- کیس، آکساندر، سند، پیتراچ و لانگ، وینفراید. (۱۳۸۶). حقوق محیط زیست (ترجمه محمدحسین حبیبی، جلد ۳). تهران: دانشگاه تهران.
- 4- CITES (Convention on International Trade in Endangered Species) of Wild Fauna and Flora. (2017). Retrieved from <https://www.cites.org/eng/app/appendices.php>